

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA
KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Herb Nowego

Rok XV: 2017

Nr 29 (526)

Data odczytu: 20.09.2017 r.

Data wydania: 20.09.2017 r.

=====

1074. spotkanie

Edward Wiśniewski

Nowe nad Wisłą

Pierwsza wzmianka w źródłach pisanych o mieście Nowe pochodzi z 1195 r. Powstała najpierw osada – gród a później miasto i zamek. Ze wszystkich stron broniły dostępu strome zbocza. Od północy i południa istniały szerokie wąwozy, spadające do rzeki Wisły, a od wchodu istniała skarpa wysoka na 50 m. W średniowieczu była wykorzystywana na ogrody i winnice. Od zachodu istniał łagodniejszy stok, gdzie był wał i fosa, zastąpiona w 1336 r. palisadą, a na początku II połowy XIV w. – murami.

W latach 1266-1308 Nowe było siedzibą kasztelanii zniszczonej w czasie aneksji Pomorza przez Zakon Krzyżacki. Miasto otrzymało przywilej lokacyjny w 1301 r., a właścicielem miasta i obszaru ziemi wzdłuż Wisły był pomorski możnowładca Piotr Święca, który sprzedał Zakonowi Krzyżackiemu miasto i okręg za sumę 1200 grzywien. Zarządzał wtedy zakonny prokurator, podległy komturowi gniewskiemu. Później ten obszar wszedł w skład wójtostwa tczewskiego. W 1350 r. Nowe otrzymało przywilej lokacyjny – chełmiński, nadany przez Wielkiego Mistrza

Nowe Rynek

Zakonu Krzyżackiego Henryka Düsemers. Ze źródeł historycznych pochodzi informacja o istnieniu murów obronnych wraz z basztami, szczególnie od zachodu, gdzie były usytuowane dwie bramy: Gdańska (zachód), Grudziądzka od południa oraz dwie furty: Wodna i Rybacka od strony Wisły. Miasto było otoczone z trzech stron głębokimi fosami, wypełnionymi wodą, które częściowo istniały aż do XIX wieku.

W połowie XIV w. pobudowano w północno-wschodnim narożu miasta dwuczęściowy zamek, co umożliwiło kontrolę nad żeglugą na Wiśle. Prace trwały 50 lat. Głównym budynkiem zamku był trzykondygnacyjny dom mieszkalny, zbudowany z cegły, na kamiennym podłożu o wymiarach 38,85 m na 12,2 m. Na parterze mieściły się pomieszczenia gospodarcze, zaś wyższe kondygnacje zamykały stropy. Na I piętrze mieściło się mieszkanie zarządcy, refektarz, kaplica oraz pomieszczenia gościnne. Najwyższy poziom był przeznaczony na magazyn (np. zboża) i był wyposażony w ganki obronne ze strzelnicami, łączące z murami obronnymi. Wg lustracji wójtostwa tczewskiego, zamek w Nowem był skromnie wyposażony, np. w 1402 r. odnotowano niewielką ilość wina, mięsa itd.

Do 1457 r. zamek nie był uzbrojony, gdyż np., zarządca dysponował jedną kuszą, posiadał jednego konia i 3 mniejsze koniki. Wprawdzie hodowano świnie, ale poza zamkiem.

Kontrola nad żeglugą była już w XIII w. organizowana przez książąt pomorskich. W 1266 r. książę Mestwin II wraz z Prusami napadł na Wiśle na 15 statków krzyżackich, wiozących żywność i broń, gdzie ładunek wpadł do rzeki, mimo męskiej obrony załogi statków. Załoga salwowała się ucieczką. W odwet mistrz krajowy pruski Ludwik von Baldesheim zniszczył okolice Nowego i Tczewa a książę Mestwin II musiał prosić o pokój.

W wieku XIV panował względny spokój. Dopiero jesienią 1410 r. wojsko polskie pod dowództwem Sędziwoja z Ostroroga zdobyły miasto i zamek. W 1431 r. ponownie Nowe zostało opanowane przez Krzyżaków.

W następnych latach od 1440 r. w Kwidzynie powstał opozycyjny Związek Pruski, do którego Nowe przystąpiło, gdzie w 1454 r. miasto i zamek zajęły wojska zaciężne pod dowództwem rotmistrza Mikołaja Litwosa z Kazanowa. Jednakże wojsko zaczęło się buntować z powodu nie otrzymania żołdu. W 1457 r. miasto pozostało bez załogi. W końcu tegoż roku niewielki oddział gdański obstawił dookoła mury miasta i zamku pod dowództwem Henryka von Staden, który wkrótce ciężko zachorował. Ten moment wykorzystali dwaj zaciężni Fritz Ravebeck i Jerzy Schlieben, którzy w dniach 15-16 sierpnia 1457 r. z mieszczanami opanowali miasto i zamek, blokując również spływ łodziami Wisłą. Organizowali również napady w głąb Pomorza Gdańskiego.

Sytuacja polityczna dla Polski zaczęła się poprawiać, tak, że już w 1464 r. w rękach Krzyżackich pozostało tylko Nowe. W sierpniu 1484 r. wojska królewskie – polskie pod dowództwem Tomieca z Młotkowa, który samorzutnie wbrew zakazowi królewskiemu zaatakował, ale poniósł klęskę. Krzyżacki dowódca Albrecht

Voith ściągnął posiłki z terenu (Starogard Gdański, Osiek itd.) i 30 sierpnia rozbił blokadę. Zginęło około 100 polskich żołnierzy w walce. Sam Tomiec z resztą oddziału znalazł schronienie w gdańskich łodziach.

Dnia 1 sierpnia 1464 nadciągnął pod Nowe Piotr Dunin z jazdą 700 żołnierzy i chorągwie króla Kazimierza Jagiellończyka pod rozkazami Jana Synowca i Pawła Jasińskiego. Rozpoczęła się blokada, wzmocniono basteje, czyli wieże, opasano miasto fortyfikacjami, z których prowadzono ostrzał. Sprowadzono z Torunia 8 dział wraz z amunicją tj. prochem i pociskami kamiennymi. Gdańsk przysłał 100 drabantów, działa, rusznice. Część transportu nie dotarła do Nowego, gdyż w drodze została wzięta do niewoli przez załogę krzyżacką ze Starogardu. Szczupła załoga Albrechta Voitha broniła się dzielnie. Sprzyjało temu ukształtowanie terenu, tj. z trzech stron strome zbocza, od zachodu 15 m nawodnienie fosy, mury z basztami. Atak nie nastąpił. Część wojska opuściła pole bitwy, a to ze względu na zarazę. Pozostał tylko oddział Tomieca z Młotkowa. Natomiast 2 lutego 1465 załoga krzyżacka skapitulowała ze względu na brak żywności. Zastosowano wysokie kary dla mieszczan, którzy pomagali krzyżakom. Zakon stracił „klucz do kraju” – jak ogólnie mówiono. Zarządcą został Paweł Jasieniecki. Nastąpił względny spokój.

Dopiero w sierpniu 1626 roku pierwsze oddziały Szwedów dotarły pod Nowe, ale ataku nie podjęto. Dopiero w 1628 r. nastąpiło zdobycie miasta, tj. klasztoru franciszkanów, kościoła parafialnego i zamku. Było to polecenie króla Gustawa Adolfa, który polecił hrabiemu von Thum dokonać wypadu z 1000 muszkieterów na miasto. Dnia 14 września w godzinach rannych oddział 200 żołnierzy wylądował na brzegu Wisły. Zaatakował najpierw bramę Gdańską. Obrońcy stawili dzielny opór, ale przewaga najeźdźców była zbyt duża. Zabijali wszystkich obrońców – hajduków, zakonników itd., rabowali wszystkie dobra – pieniądze, klejnoty, odzież, zbroje siejąc spustoszenie. Zabito nie tylko 60 hajduków, wzięto do niewoli 30 osób, 2 zakonników i pastora. Miasto i zamek obsadzono szwedzką załogą pod dowództwem Lilie Hoekena. Podarowano zdobyty teren hrabiemu F. B. von Thum. Podobna sytuacja nastąpiła w czasie II potopu szwedzkiego. Nastąpił upadek ekonomiczny miasta.

W roku 1772, w czasie I rozbioru Polski, kiedy to rządzący Prusacy, nastąpiła rozbiorczy rozbiórka zamku, murów obronnych i budynków gospodarczych na rozkaz króla Fryderyka II, króla Prus. Główny budynek zamku został przekazany ewangelikom i przebudowany jako zbór. W 1844 r. na zamku powstał dodatkowy spichlerz a następnie remiza strażacka.

Zabytki.

I Kościół.

- a) Kościół farny p.w. św. Mateusza Ewangelisty. Kościół ten wznoszony był od połowy XIV wieku, w miejscu drewnianej świątyni. Wieża kościoła jest ustawiona z boku po prawej stronie kościoła. Zasadniczą część budowli to halowy gotyk z prezbiterium i trzema nawami. W latach 1911-

1914 kościół został rozbudowany w stylu neogotyckim. Odslonięto w tym czasie polichromie ścienne. Zawieruchy wojenne przetrwał wystrój barokowo-rokokowy.

- b) Kościół franciszkański. Budowę rozpoczęto już w 1282 r. Wysokość wieży tegoż kościoła wynosi 50 m. Zachowała się krypta z l. 1301-1307, wybudowana dla rodu Święców i średniowieczne prezbiterium. W 1542 r. kościół przejęli protestanci a w l. 1604-1821 – bernardyni. Po pożarze w 1899 r. świątynia została odbudowana w stylu neogotyckim. Wtedy też dodano wyniosłą wieżę. Dopiero w latach 70. XX w. właścicielami zostali katolicy, przyjmując za patrona św. Maksymiliana Kolbe. Na cmentarzu przy trakcie gdańskim jest kaplica św. Jerzego z XV w., zbudowana Na wzór świątyni w Jerozolimie – na planie wydłużonego ośmiokąta.

Zamek.

W połowie XIV wieku na miejscu pomorskiego kasztelana zbudowano ceglany zamek. W czasach wojen szwedzkich warownia została mocno zniszczona i po I rozbiórce Polski (1772 r.) została w większej części rozebrana. Skrzydło główne przeznaczono na zbór ewangelicki. Dziś mieści się tam Centrum Kultury „Zamek”.

Mury miejskie.

Początkowo miasto było otoczone murami o długości 1000 m z 16 wieżami. Od zachodu pogłębiono fosę, w której woda przetrwała częściowo do XIX w. Północny odcinek pełnił funkcję zbiornika wody pitnej, gdyż była zasilana ze źródeł położonych na północ od miasta. Z murów zostało 550 metrów i 12 wież, które kilka z nich są zamieszkałe.

NOWE JAKO OŚRODEK PRZEMYSŁU MEBLARSKIEGO

W okresie międzywojennym Nowe przekształciło się w największy w województwie pomorskim ośrodek przemysłu meblarskiego. Wiele zakładów produkowało najwyższej jakości meble na potrzeby krajowe oraz na eksport przede wszystkim do Wolnego Miasta Gdańska. W 1927 roku przodującymi zakładami Nowego były: tartaki i stolarnie, Fabryka Mebli Wiklinowych, Polski Przemysł Drzewny. Razem w 1927 roku było 27 zakładów produkcyjnych, z czego 15 to fabryki mebli. W 1928 roku w branży drzewnej działały trzy tartaki. Obrotem materiałami drzew-

nymi zajmowała się Spółka Komandytowa. Przerobem drewna i produkcją mebli zajmowało się 8 zakładów.

W 1929 roku w mieście było czynnych 56 warsztatów stolarskich a w 1938 r. było już czynnych około 90 zakładów meblarskich. Blisko połowa z nich była całkowicie zmechanizowana. Ponad 80% wyrobów eksportowano do Gdańska, Szwajcarii i Anglii. Niektóre zakłady należały do niemieckich mieszkańców miasta. Na przełomie czerwca i lipca 1938 r. zorganizowano w Nowem Targi Meblowe. Honorowy patronat nad nimi objął wojewoda pomorski Władysław Raczkiewicz. Drugie takie targi odbyły się na przełomie czerwca i lipca 1939 r.

W czasie okupacji niemieckiej, w 1941 r. działało 28 stolarni.

Podczas okupacji wiele zakładów zostało zniszczonych. Po wojnie przedwojenne warsztaty zostały upaństwowione 1 kwietnia 1945 r. i utworzono Państwowe Zjednoczone Zakłady Stolarskie. Podlegały one Zjednoczeniu Przemysłu Drzewnego Okręgu Północnego w Gdańsku Wrzeszczu. Duże rozproszenie zakładów oraz ich przestarzałe wyposażenie wpłynęły na podjęcie decyzji o budowie nowej fabryki (1961 r.). Część dawnych zakładów, mieszczących się w starych budynkach przeszła kapitalny remont a część przekazano Spółdzielni Meblarskiej. W 1950 r. przedsiębiorstwo przybrało nazwę Nowieńskie Zakłady Przemysłu Drzewnego a w 1952 r., po rozwiązaniu Centralnego Zarządu Przemysłu Drzewnego Okręgu Północnego w Gdańsku Wrzeszczu weszło organizacyjnie w skład Centralnego Zarządu Przemysłu Meblarskiego w Poznaniu i przyjęło nazwę Nowieńskie Fabryki Mebli. Produkowano głównie meble do pokoju dziennego, sypialni i kuchni. Eksportowano je też do Szwecji, Anglii, ZSRR i Węgier. Oprócz NFM działały w Nowem dwie spółdzielnie: Spółdzielnia Pracy Branży Drzewnej i Spółdzielnia Inwalidów a także Zakłady Wikliniarsko-Trzciniarskie. Pod koniec lat 80. XX wieku nawiązano współpracę z „Klose Herzlake”, co oznaczało modernizację i rozszerzenie oferty produkcyjnej. W lutym 1991 r. sprywatyzowano zakład, powstała Pomorska Fabryka Mebli Spółka z o.o. i w 1992 r. udziały wykupił Klose. Tak powstała firma „Klose-PFM Spółka z ograniczoną odpowiedzialnością, własność Karla Hanza Klose, zatrudniająca prawie 900 osób. Z licznych zakładów stolarskich przetrwało jedynie kilka.

Miasto liczy obecnie 6,5 tys. Mieszkańców. Średniowieczna starówka zachowała niemal nienaruszony układ krzyżacki np. kwadratowy rynek. Odnowiono kamienice oraz stylowe latarnie. Miasto jest godne zwiedzania.

Przy opracowaniu materiału do Biuletynu skorzystano głównie z M. Haftka „Zamki krzyżackie”, „Nowe, dzieje starego miasta”, pod redakcją dr Krzysztofa Halickiego i Zbigniewa Lorkowskiego, wyd. Region Gdynia-Nowe 2016, publikacje z gazet i spostrzeżenia własne.

Nowe nad Wisłą widok z lotu ptaka.

Widok na Nowe nad Wisłą od strony rzeki.

Kościół pod wezwaniem św. Maksymiliana Marii Kolbego. Fot. archiwalna.

Notatki

(L.B.S.)

Redakcja: Tadeusz Rauchfleisch, Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz H. Rygielski.